

ՍԱՐԻՍՍԱՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՄԱՍԻ
ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ (Մ.թ.ա. XVI-XII ԴԴ.)

ՂԱԶԱՐՅԱՆ Ռ. Պ.

Խեթական պետության արևելքում գտնվող կարևորագույն կենտրոններից էր Սարիսսա (Սարեսսա)¹ քաղաքը, որի մասին տեղեկություններ չկան «կապադովկյան» աղբյուրներում (մ.թ.ա. XX-XVIII դդ.)², բազմիցս հիշատակվում է իսթական աղբյուրներում³:

Քաղաքի տեղադրության վերաբերյալ հնչել են տարբեր կարծիքներ, սակայն այսօր իսթագետները հակված են այն տեղորոշել ներկայիս Քուշաքը հնավայրում, որը գտնվում է պատմական Փոքր Հայքի տարածքում, Անտիտավրոսի լեռների մերձակայքում, ներկայիս Սեբաստիայի նահանգում (Սեբաստիա քաղաքից մոտ 60 կմ հարավ), մոտ 1650 մ բարձրության վրա՝

¹ Կազմված է sara (բարձր, վեր) արմատից և -issa տեղանվանակերտ վերջածանցից: Հավանաբար, նույն արմատից են բաղկացած նաև իսթական աղբյուրներում հիշատակված Սարիյանա, Սարիյանտա, Սարիպիյա տեղանունները (այս քաղաքների տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս **Del Monte G., Tischler J.** Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978 (այսուհետև՝ **RGTC, VI**), S. 350-351: Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ Սարիսսայի մոտից էր սկիզբ առնում Սարոս գետը (Անտիտավրոսի լեռներում), որի անվանումը կապվում է Սարիսսա տեղանվան հետ [տե՛ս **Մարտիրոսյան Ն.**, Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1961, 3-4, էջ 103)]:

² Մ.թ.ա. XX-XVIII դդ. ընթացքում Աշշուրից դեպի Քանես (գտնվում էր հետագայի Կապադովկիայի տարածքում) և Փոքր Ասիայի այլ շրջաններ միջազգային առևտուր էր իրականացվում: Աշշուրն իր գաղութները հիմնել էր առևտրական մայրուղիների հանգուցակետերում՝ հումքի աղբյուրներին առավել մոտ, հատկապես Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում. այստեղ գտնվող Քանես քաղաքից հայտնաբերվել են հազարավոր սեպագիր աղյուսակներ, որոնք անգնահատելի աղբյուր են այդ ժամանակաշրջանի տարածաշրջանի պատմության համար [տե՛ս **Lewy H.** Notes on the Political Organization of Asia Minor at the Time of the Old Assyrian Texts, *Orientalia*, 1964, vol. 33, f. 2-3, pp. 181-198; **Янковская Н. Б.** Торговая община Каниша и свободный рынок (Малая Азия XIX в. до н.э.), *Древняя Анатолия, М.*, 1985, с. 228-242]:

³ Տե՛ս **RGTC, VI**, S. 351-352:

շրջապատված լեռներով⁴: Հնավայրի արևմտյան մասի մի շինությունից հայտնաբերվել է սեպագիր արձանագրությունների դիվան (մեծությամբ չորրորդ խեթական դիվանն է, որը, հավանաբար, կազմվել է Թուդիսալիյա III-ի կամ Սուպպիլուլիումա I-ի ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. XIV դ. II կես)): Կավե աղյուսակները հիմնականում պարունակում են ծիսական և գուշակային բնույթի տեղեկություններ: Հնավայրի հարավարևելյան մասում գտնվել է բավական ընդարձակ մի շինություն, որը, թերևս, Սարիսսայի Ամպրոպի աստծո տաճարն էր: Տեղանքի հյուսիսային մասում պեղվել է մեկ այլ տաճարային շինություն⁵, իսկ հարավային մասում՝ կիսազետնափոր մի ամբար, որտեղ, ըստ մասնագետների, հնարավոր էր պահել մոտ 700 տոննա հացահատիկ⁶: Նմանատիպ ամբարներ հայտնաբերվել են նաև խեթական այլ քաղաքներում⁷: Քաղաքի հյուսիսարևմտյան դարպասների մոտ, պարիսպներից դուրս, խոշոր արհեստական ջրավազան է եղել, որտեղ ամբարել են հարակից լեռներից հոսող աղբյուրների ջուրը՝ քաղաքի կարիքները հոգալու, ինչպես նաև հարակից ցանքատարածությունները ոռոգելու համար⁸: Նմանատիպ ջրավազաններ են եղել նաև քաղաքի հարավարևմտյան և հարավարևելյան մասերում⁹: Կավե խողովակներով այդտեղից ջուրը մատակարարվել է քաղաքին: Այդ ջրամբարները Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի տարածքի ամենահին նմանատիպ կառույցներն են (թվագրվում են մ.թ.ա XVI դարով): Քաղաքից մոտ 2,5 կմ հարավ՝ լեռներում հայտնաբերվել է նաև մի սրբավայր՝ ջրավազանով¹⁰: Խեթական տեքստերից

⁴ Խեթական աղբյուրներում տեղեկություն կա նաև Սարիսսայի լեռների մասին (տե՛ս *RGTC, VI, S. 352*):

⁵ **Müller-Karpe A.** *Kuşaklı-Sarissa: A Hittite Town in the "Upper Land" (Recent Developments in Hittite Archaeology and History, Winona Lake, 2002, pp. 145-155)*; **Mielke D. P.** *The province center: Kuşaklı-Şarišša. Key sites of the Hittite Empire. The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, Oxford, 2011, pp. 1043-1044*; **Wilhelm G.** *Combining Textual and Archaeological Evidence of Urban Structures: Hattusa and Sarissa, Mesopotamia, XLVI, Firenze, 2011, pp. 105-106.*

⁶ **Mielke D. P.** *Die Grabungen an der Südspitze. Untersuchungen in Kuşaklı 2000, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft (այսուհետև՝ MDOG), 133, 2001, S. 237-241.*

⁷ **Müller-Karpe A.** *The Rise and Fall of the Hittite Empire in the Light of Dendroarchaeological Research, Tree-Rings, Kings, and Old World (Archaeology and Environment: Papers Presented in Honor of Peter Ian Kuniholm, Oxford, 2009, p. 5).*

⁸ **Hüser A.** *Hethitische Anlagen zur Wasserversorgung und Entsorgung. Kuşaklı-Sarissa 3. Rahden: Leidorf, 2007.*

⁹ **Müller-Karpe A.** *The Rise and Fall of the Hittite Empire...*, p. 4.

¹⁰ **Müller-Karpe A.** *Untersuchungen in Kuşaklı 1998, MDOG, 1999, 131, S. 79-91.*

մեկում նշվել է Սարիսսայի՝ լեռներում գտնվող huwaši-արքավայրի մասին, որն ունեցել է կարևոր նշանակություն, քանի որ Խաթթիի արքան Խաթթուսայից ուղևորվել է դեպի այդ վայրը՝ այնտեղ գարնանային տոնակատարությանը մասնակցելու համար¹¹: Քաղաքում եղել է արքայական պալատ (É.LUGAL), ինչպես նաև խեթական արձանագրություններից մեկում հիշատակություն կա «Սարիսսայում Խաթթուսա քաղաքի տան» մասին (É^{URU}Hatti^{URU}Sarissai), որը նշանակում է, թե Սարիսսայում գտնվել է Խաթթիի մեծ արքայի պալատը¹²: Գտնվել են նաև քաղաքային պարիսպների հետքեր, ինչպես նաև քաղաքի չորս դարպասները: Նախնական դիտարկումները ցույց են տալիս, որ պարիսպներից դուրս նույնպես թաղամասեր են եղել:

Հայկական լեռնաշխարհի և Փոքր Ասիայի երկրները մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.

Պեղումների ընթացքում հնավայրում հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ կնիքներ: Հետաքրքիր է հիշատակել հատկապես դրանցից մեկը, որի կենտրոնում գաղափարագիր լուվիերենով գրված է Մազիտիմա (Միզիտիմա) արքայի անունը¹³: Առայժմ այս անվան եզակի հիշատակությունը

¹¹ Wilhelm G. Keilschrifttexte aus Gebäude A. Kuşaklı-Sarissa 1. Rahden: Leidorf, 1997.
¹² Mielke D. P. Hittite Cities: Looking for a Concept, in Insights into Hittite History and Archaeology, Leuven-Paris-Walpole, 2011, pp. 167.
¹³ Müller-Karpe A. Kuşaklı-Sarissa: A Hittite town in the “Upper Land”, pp. 151-152.

հնարավորություն չի տալիս պարզել, թե ով էր այդ անձը: Հավանաբար, նա կառավարել է Սարիսսայում՝ որպես Խաթթիի մեծ արքայի վասալ:

Խեթական ոճի կավանտթներից բացի, հնավայրում գտնվել է նաև միկենյան խեցեղեն, որը խոսում փաստ է այն մասին, որ քաղաքն առևտրական կապեր է ունեցել նաև հեռավոր երկրների հետ¹⁴:

Կարող ենք նշել, որ Սարիսսան միջին մեծության խեթական քաղաք էր (հավանաբար, ունեցել է մոտ 5000 բնակիչ¹⁵), զբաղեցրել է մոտ 18 հա տարածք: Առկա հնագիտական նյութը հնարավորություն է տալիս ենթադրել, որ Սարիսսան բնակեցված է եղել առնվազն խեթական Հին թագավորության ժամանակներից (սկսած մ.թ.ա. XVI դարից): Այն մասնակի ավերվել է մ.թ.ա. XIV դ. առաջին կեսին (գուցե Առնուվանդա I-ի օրոք), վերականգնվել է կա՛մ Թուդիսալիյա III-ի, կա՛մ Սուպպիլուլիումա I-ի օրոք: Սարիսսայի հնավայրում նոր ավերման հետքերը վերաբերում են Խեթական տերության անկման ժամանակաշրջանին: Քաղաքն աստիճանաբար լքվել է արդեն մ.թ.ա. XIII դ. վերջին: Սարիսսայի միջնաբերդի որոշ կառույցներ այրվել են, որը խոսում է այն մասին, որ քաղաքը հարձակման է ենթարկվել և գրավվել: Մ.թ.ա. VII-VI դդ. քաղաքի տարածքի մի մասը նորից է բնակեցվել: Այնուհետև բնակավայրը լքվել է վերջնականապես:

Սարիսսան վարչական առումով մտել է խեթական Վերին երկրի կազմի մեջ¹⁶, առավել մոտ էր Կուսսարին և Սամուխային: Այն նաև Խաթթիի հոգևոր կենտրոններից մեկն էր: Խեթաեգիպտական պայմանագրի (մ.թ.ա. 1258 թ.) «աստվածների վկայության» հատվածի եգիպտական տարբերակում խեթական աստվածների ցանկում նշվել է Սարիսսա քաղաքի Սեթ աստվածը (Սարիսսայի Ամպրոպի աստվածը)¹⁷: Սարիսսայի Ամպրոպի աստծո մասին տեղեկանում ենք նաև խեթական այլ պայմանագրերից: Դրանցում տեղ

¹⁴ Mielke D. P. Die Ausgrabung des Nordwest-Tores. Untersuchungen in Kuşaklı 2003, MDOG, 136, 2004, S. 155, B. 13.

¹⁵ Mielke D. P. Hittite Cities: Looking for a Concept, p. 184.

¹⁶ Խեթական Վերին երկիրը գտնվել է Խեթական տերության հյուսիսարևելյան հատվածում: Առավել մանրամասն տե՛ս Ghazaryan R. The North-Western Region (the Upper Land) of the Armenian Highland within the Hittite State, Fundamental Armenology, 2015, 2, pp. 8-18. Siegelovn J. Der Regionalpalast in der Verwaltung des hethitischen Staates (Altorientalische Forschungen, 2001, Volume 28, Issue 2, S. 193-208); Wilhelm G. Keilschrifttexte aus Gebude A. (Kuşaklı - Sarissa I/I), Rahden, 1997.

¹⁷ Singer I. Hittite Gods in Egyptian Attire: A Case Study in Cultural Transmission, Literature as Politics, Politics as Literature. Essays on the Ancient Near East in Honor of Peter Machinist, Winona Lake, Indiana, 2013, p. 437.

գտած աստվածների ցանկում Սարիսսայի Ամպրոպի աստվածը սովորաբար նշվում էր Սամուխայի և Խուրմայի Ամպրոպի աստվածներից հետո¹⁸, հավանաբար, այդ քաղաքները մոտ են եղել իրար, այդ պատճառով էլ ցանկում նշվել են միմյանցից հետո: Այդտեղ հիշատակվել են նաև Սարիսսայի «արական ու իգական աստվածները»¹⁹:

Քաղաքի մասին հիշատակություն կա նաև խեթական գուշակային և ծիսական որոշ տեքստերում: Ծիսական մի տեքստում (KuT 6) նշված է «Սարիսսա քաղաքի մարդը»՝ որպես ձեսի մասնակից կողմ²⁰, մեկ այլ՝ գուշակային տեքստում (KuT 1)^a նաև Ազգի երկիրը²¹: Նշված են արքան (հավանաբար, Խաթթիի) և «Ազգի երկրի մարդը»²²: Թերևս, այդ արարողություններին մասնակցել է նաև Ազգիից ժամանած մի բարձրաստիճան հյուր:

Խեթական պետության հյուսիսարևելյան երկրամասի՝ Վերին երկրի քաղաքներից Սարիսսան բավական մոտ էր Հայկական լեոնաշխարհի տվյալ ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. XVI-XII դդ.) պետություններին՝ Հայասային, Իսուվային, և բնական է, որ տնտեսական կապեր է ունեցել այդ պետությունների քաղաքների հետ: Սարիսսան մոտ էր նաև Խաթթիի արևելյան մասում գտնվող քաղաքներին՝ Սամուխային և Կուսսարին: Այն մինչ օրս հայտնաբերված խեթական քաղաքներից լավագույնս պահպանվածներից է, որը բազմաթիվ հետաքրքիր նյութեր է տրամադրել խեթագետներին: Այն նաև հայտնաբերված խեթական քաղաքներից առավել բարձրադիրներից մեկն էր և կարևոր տնտեսական ու ռազմական նշանակություն ուներ: Որպես հոգևոր նշանավոր կենտրոն՝ քաղաքում է գտնվել նաև խեթական կարևորագույն աստվածներից մեկի՝ Սարիսսայի Ամպրոպի աստծո պաշտամունքի վայրը, որտեղ կրոնական արարողությունների ժամանակ ներկա են եղել նաև խեթական արքաները:

¹⁸ Beckman G. *Hittite diplomatic texts*, Atlanta, 1996, pp. 24, 47, 53, 58, 63, 87.

¹⁹ Singer I. *Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods through the Storm-God of Lightning (CTH 381)*, Atlanta, 1996, p. 13.

²⁰ Wilhelm G. *Keilschrifttexte aus Gebäude A. (Kuşakli - Sarissa I/I)*, S. 18-19.

²¹ Հայկական լեոնաշխարհի մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. կարևորագույն պետություններից մեկը Ազգին էր, որը խեթական աղբյուրներում նշվել է նաև Հայասսա անվամբ (տե՛ս Ղազարյան Ռ., Հայասսա. քաղաքական և մշակութային պատմությունը, Ե., 2009):

²² Նույն տեղում, էջ 25-27:

**САРИССА КАК ОДИН ИЗ ВАЖНЕЙШИХ ЦЕНТРОВ ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ
АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ (XVI-XII ВВ. ДО Н.Э.)****КАЗАРЯН Р. П.**

Резюме

Одним из важнейших центров восточной части Хеттской державы являлся город Сарисса. Город был расположен на территории Малого Айка, в окрестностях гор Антитавра и являлся важным духовным, экономическим и военным центром региона. В городе проводились обряды и ритуалы поклонения одному из важнейших хеттских богов – сарисскому богу Грозы. С падением Хеттской державы пал и город Сарисса, который спустя столетия был частично восстановлен. Исходя из археологических данных, город существовал до 6-ого в. до н.э.

**SARISSA AS ONE OF THE MOST SIGNIFICANT CENTERS IN THE WESTERN PART OF
THE ARMENIAN HIGHLAND (XVI-XII CENTURIES B.C.)****R. GHAZARYAN**

Abstract

The city of Sarissa was one of the most important centers of the western part of the Hittite Empire. Geographically, the city was in the Armenian Highland. Archaeological excavations in the territory of Sarissa provide a lot of important and interesting facts about the cities of the eastern part of the Hittite Empire. Besides, the city was an important cult, economic and military center of the region. Ceremonies and rituals of worship in honor of one of the most important Hittite gods - Weather god of Sarissa, were held in the city. The great king of Hatti himself also attended these events. After the fall of the Hittite Empire Sarissa fell as well and only after several hundred years it was partially reconstructed. According to archaeological data the settlement was permanently abandoned in the 6th century BC.